

/// Kende Nikoletta

## === Átszabható(nak tűnő) múlt

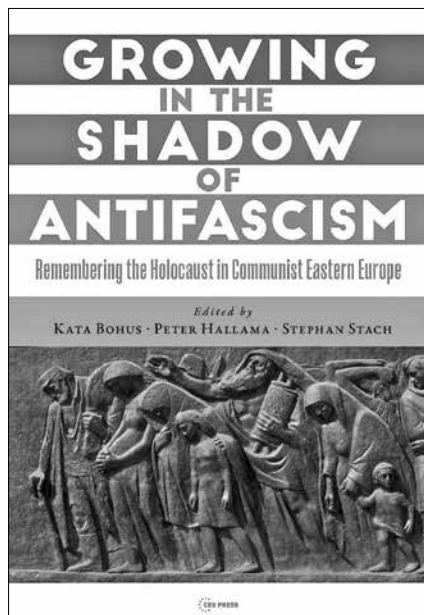
A holokausztra való emlékezés lehetőségei a második világháború utáni szocialista államokban<sup>1</sup>

*Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe.*

Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach

Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 327 oldal

Az *Értelmező kézisztár* jelentése szerint az emlék: „Olyan tudattartalom (benyomás, érzés, gondolat, kép, stb.), melyet az emlékezet v[ala]kiről, v[ala]miről őriz, a feledéstől megóv.”<sup>2</sup> Ma már megannyi módszer



létezik (pl. a közoktatás és a napi kommunikáció eszközei, művészeti alkotások), melyek segítségével a társadalom személyeket vagy múltbeli eseményeket generációváltásokon keresztül is képes megtartani kollektív emlékezetében. A holokauszt egy olyan múltbeli történet, melyet nem szabad hagyni, hogy feledésbe merüljön. Ezt a társadalmi kötelességet a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapján túl például a különböző emlékművek és szobrok teljesítik, melyek lehetőséget adnak az emberek számára a nyilvános emlékezésre.

A legtöbb posztmodern alkotáshoz hasonlóan a szobrok is eltérő értelmezési lehetőségekkel bírnak – igencsak erős vitákat ki-

<sup>1</sup> == Szeretnék köszönetet mondani Szabó Alexandra M.-nek a recenzió megírásában nyújtott segítségéért és támogatásáért.

<sup>2</sup> == *Értelmező szótár*, 1979.

váltva ezáltal a közvéleményből. Ilyen a Budapesten található, „a német megszállás áldozatainak” állított szobor, melynek kritikai elemzésével Zombory Máté<sup>3</sup> tanulmányában találkoztam először. Ez a 2014-ben átadott műalkotás egy olyan emlékezetpolitikai kettősséggel kapcsolatos vitának a gyökere, ami a holokausztot gyakran övezi Magyarországon. Bár emléket állít a tragédiának, a rajta szereplő felirat elfedi a náci uralom tényleges célpontjának, a zsidóságnak<sup>4</sup> a csoportját, azt az egész magyar nemzet képével váltja fel, tompítva a második világháborús események élet.

Felmerülhet az olvasóban a kérdés: ha 70 évvel a náci koncentrációs táborok felszabadítását követően a holokausztról szóló diskurzusban ilyen jellegű torzításokat érzékel a széles publikum, milyen lehetett az emlékezetpolitikai közeg közvetlenül a háború utáni időszakban? Főként a keleti blokkot tekintve, amelyről kialakult az az általános elképzelés, hogy a hatalomra kerülő kommunisták ideológiája háttérbe szorította a zsidó tapasztalás fontosságát.<sup>5</sup> Ezt az álláspontot kísérli meg, ha nem is megtörni, de átalakítani a *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe* című kötet.

A holokausztról szóló diskurzusokat tekintve több ilyen disszonanciával találkozhatunk, melyek egyrészt abból adódnak, hogy az eseményeket különböző nézőpontokból konstruáljuk meg a jelenből visszatekintve, másrészt pedig a népirtás rendkívüli mivoltából eredően nincsenek kész válaszaink minden cselekvésre. Ahogy a náci népirtás során tanúsított zsidó magatartásokat nem kategorizálhatjuk „bűnösnek”,<sup>6</sup> úgy a kommunista cselekvések sem számítottak szintisztán megfelelőnek vagy elítélendőnek a kortárs szemléletek alapján. Például a szovjetek náciikkal való kollaborációja nem illett bele abba az elképzelésbe, amelyet a nemzetközi publikum felé szeretett volna közvetíteni a szocialista rezsím, mégis létezett. Mivel a történelmet megváltoztatni nem lehet, így csak az események leírásának módjával játszhattak. Ennek következményeként tekint a szakirodalom gyakran arra a magatartásra, amely felnagyítja a kommunista hősök személyét, illetve amely a zsidók ellen elkövetett cselekedeteket és az ebből származó élményeket marginalizálja, teljesen

3 = = Zombory, 2016: 176–198.

4 = = Megjegyzem, hogy természetesen nem szabad elfeledkezni a roma csoportokról sem, amelyek szintén áldozatául estek a náci rémuralomnak.

5 = = Ennek több oka van. Kelet-Európában – ahol a legtöbb zsidó élt – a háborút követően az egyre nagyobb teret hódító szocializmus fontos eszköze lett az antifasizmus, mely egyrészt a fasiszmissal, másrészt a kapitalizmussal való szembenállást is jelentett. Így a kommunista ideológia a második világháborút is inkább a fasiszták és az antifasiszták harcoként fogta fel, melyben csak másodlagos szerepet játszott a zsidóság ellen indított népirtó hadjárat. Bohus–Hallama–Stach, 2022: 1–18.

6 = = Ezen a Lawrence L. Langer által bevezetett *choicelless choice* fogalmát értem. Eszerint a zsidóság olyan áldozati csoport, melyen belül az egyes személyek, ha el is követtek valamit (például megölték társukat a túlélés érdekében), az nem saját választásuk volt, hanem egy választás nélküli döntés, melyet ez a korábban elképzelhetetlen helyzet konstruált meg.

eltörli. A könyv tézise azonban szembemegy ezzel az évek óta fennálló, a kelet-európai holokauszt emlékezetéről szóló prekonceptióval, és átformálja azt.

A kötet több korabeli szocialista ország nézőpontjából vizsgálódva azt kívánja bemutatni, hogy a második világháborút követően, az antifasiszta rendszer keretein belül volt mód megemlékezni a zsidósággal történekről. Fejezeteken átívelően a tanulmányok a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország és a Szovjetunió különböző részeit elemezve érzékeltetik, hogy az állam mutatott toleráns magatartást a zsidóság elleni népiertást érintő különféle múltidéző akciókkal és alkotásokkal szemben akkor, ha azok a hatalom által megszabott keretrendszerbe illeszkedtek. A kötet egésze tehát alapvetően egy keresztmetszetet kíván adni a térségbeli holokausztemlékezetéről, ez a recenzió azonban elsősorban a magyar helyzet elemzésére fókuszál.

A kötet 4 részből áll. Az első részben a szerzők a holokausztról való publikálás és diskurzuskezdeményezés lehetőségeit vizsgálják a szovjet történetírásban. Az ide tartozó tanulmányokat – Emanuel Ringelblum, Miroslav Kárný és Helmut Eschwege munkáinak analízisét – összekapcsolja az is, hogy főként az egyéni történelmi szerepek bemutatására törekednek. Az átfogó elemzések, amelyek mind a publikációkat, mind az oda vezető utat értelmezik,<sup>7</sup> rámutatnak arra, hogy a szocialista államok gyakran nem rendelkeztek pontosan meghatározott útmutatással arra irányulóan, hogy az egyének milyen módon beszélhettek vagy alkothattak a holokausztról. Így jelenhettek meg írások, amelyek ideológiával átítatottak voltak<sup>8</sup> ugyan, mégis képesek voltak párbeszédet indítani a társadalom tagjai között, továbbá hozzájárultak a zsidó áldozatiságot megjelenítő történelem megírásához.

A második nagyobb tartalmi fejezetben a szerzők a náci népiertásra való emlékezés lehetőségeit vizsgálják olyan helyszínek segítségével, melyekhez különböző érzelmek kapcsolhatók. Egyrészt olyan tereket vizsgálnak, ahol a zsidóság reprezentációja elsődleges volt – például a mártírokra való emlékezés helyszínei, vagy olyan építmények, amelyek szerves részét képezték a zsidók fogva tartásának a náci meg-

7 = = Olyan kiváltságos lehetőségekre kell itt gondolni, melynek során egy-egy alkotó hozzájuthatott nyugati irodalomhoz, esetleg utazhatott külföldre, ami többrétű tudást és ezáltal komplexebb gondolkodási lehetőséget biztosított a számukra. Erről bővebben: Hallama, 2022: 39–62.

8 = = Katarzyna Person és Agnieszka Żółkiewska tanulmányukban például lenyűgözően mutatják be annak a folyamatát a Ringelblum-archívumon keresztül, hogy a szerkesztőket nemcsak felülről érte korlátozás, hanem önmagukból is fakadt egyfajta cenzúra. A lexéma és szintaxis szintjein olyan változtatások történtek, melyek az antifasiszta keretekhez idomultak, védve ezáltal a zsidóságról (ebben az esetben a lengyelekben) kialakult képet. Ezek a módosítások továbbá hozzájárultak a zsidó közösségek megerősítéséhez. Person–Żółkiewska, 2022: 21–37.

szállás idején. Másrészt pedig az egykori zsidó közösség hiányát érzékeltető kietlen, lepusztított és elhagyatott nyilvánosságokat.<sup>9</sup>

Magyarországra fókuszálva, az előbbi, tehát az emlékhelyek kialakulása volt az, ami elsősorban lehetőséget nyújtott a kommunista időszakban a holokausztról szóló nyílt párbeszédre. Bár az ezekben a terekben (mint például a zsinagógában) folytatott nyilvános beszédek az állam szempontjából a kommunista-antifasiszta ideológia megerősítésére szolgáltak, ebbe a keretrendszerbe könnyen beilleszthető volt a zsidóság válaszkérésére a holokauszt tragédiájára. A „kommunista aktív harcok” felfogása ugyanis nagyon hasonló a mártír–hős dichotómiájához, mellyel az áldozatokat jellemezték a megemlékezéseken. Ez lehetőséget adott a zsidóságnak, hogy a narratívában aktív szereplői legyenek az antiszemitizmussal szembeni küzdelemnek, továbbá ezáltal beszélni tudtak a vészkorszak eseményeiről, és fel tudták idézni azokat. Utóbbiból adódóan sikerült olyan közösségi eseményeket kialakítani, melyek a zsidóság újrakezdési stratégiáinak részévé válhattak Magyarországon. Bohus Kata<sup>10</sup> az ilyen jellegű terekhez kapcsolódó emlékezetet vizsgálva jól szemlélteti, hogy a magyar állam a legtöbb szocialista államhoz hasonlóan nem „kidobta” a magyar zsidóság deportációval és koncentrációs táborokkal kapcsolatos élményeit, hanem más keretrendszerbe helyezte azokat. Például retorikailag olyan eszközök kerültek az előtérbe, amelyek erősíteni tudták az itthon alacsony támogatottsággal rendelkező kommunista ideológiát,<sup>11</sup> de mindeközben a népiértékek élménye sem maradt megjelemlenítetlenül. Ilyen technikának tekinthető az a fogalmazásmód, melynek során a zsidó élmények helyett antifasizmus és fasizmus küzdelmére helyezte a hangsúlyt mind a kommunista, mind a zsidó közösség vezetősége. Ennek a harcnak a szemléltetéséhez ugyanis elengedhetetlen a háború eseményeinek és a zsidók azokkal összefüggésben lévő sorsának felelevenítése, melyen keresztül igazolható volt a fasisztákról hozott negatív értékítélet.

A múlt megkonstruálására vonatkozó állami szabályozás szemléltetésére Bohus példaként hozza továbbá Raoul Wallenberg szobrának „köddé válását”, majd újbóli megjelenését. Az érdekesség a szobor elhelyezéséből és az annak tulajdonított jelentésből fakad. Eltűnését megelőzően a szobrot a volt „nemzetközi gettó” helyén állították fel, ami egyértelműen a holokauszt áldozataihoz és túlélőikhez kapcsolja a művet. Ugyanakkor nem ez az értelmezés az, amely a szocialista rezsim elképzelé-

9 = = Yechiel Weizman munkájában a Lengyelországban egykoron zsidók által lakott tájak elnéptelenedésével és a zsidó temetőik lepusztulásával megkonstruált alternatív emlékezetet helyezi kutatásának középpontjába. E helyek csendje és kopársága az ottani zsidó közösség szomorú sorsára utal. Ez utóbbihoz az ottani üldözés és antiszemita hozzáállás hozzájárulása volt képes felébreszteni belső dilemmákat a felelősség kérdéséről. Weizman, 2022: 129–152.

10 = = Bohus, 2022: 87–108.

11 = = Míg a zsidóság számára a megérkező szovjet orosz katonák valóban a felszabadító képeként voltak jelen, addig a nem zsidó magyar lakosság számára ez inkább egy ijesztő okkupációnak számított.

seivel nem fért össze, hanem Wallenberg antikommunista mivolta, hiszen egy „álságos” kapitalista országot képviselt. Így hát nem a fasiszmus elleni küzdelem volt a mű fő üzenete, annak ellenére, hogy ezt is magában hordozta. A szobrot végül emiatt politikai nyomásra eltüntették, majd másolatát új motivációval állították ki.<sup>12</sup>

Bohus e példákkal tehát amellet, hogy rávilágít az állam intoleranciájára a kommunista narratívába nem illő tartalmakkal szemben, hangsúlyozza azt a hozzáállást is, amellyel a zsidók tapasztalatát nem tagadták meg. Az ezekre az élményekre való megemlékezéseket „zsidó” helyeken tartották meg (lásd a zsinagógában tartott közösségi alkalmakat vagy Wallenberg szobrának történetét), amivel pont ellentétes hatást váltottak ki a többségi(?) társadalom tagjaiból. Olyan mártír-émlék-helyeket hoztak létre, amelyek nyilvánosan is az antifasiszták és az ennek a csoportnak a részét képező zsidó közösség sorsával kapcsolatos múltbeli események (át)értékelésére hívták fel a figyelmet.

A fizikai tereken túl, a bennük elhelyezkedő művészeti ábrázolások elemzése teszi ki a kötet harmadik egységét. Az alkotásokon keresztül, bár ellenőrizve és sokszor a kor szellemiségéhez igazítva, de mégis érvényesülhettek a zsidó áldozatok és túlélők narratívái. Magyarországon is fontos volt egyrészt a Nyugat felé, illetve általánosságban a nemzetközi kapcsolatok területén is az erős, legitim antifasiszta ország képének közvetítése. Ennek eszközei voltak az állam által megbízott alkotók – általában nem zsidó származású személyek – munkáit bemutató kiállítások. A háborút fasiszta–antifasiszta ellentétre redukáló elképzelést részesítették előnyben a művészi ábrázolás során. Mindazonáltal a kurátoroknak, művészeknek akadtak olyan kellékei, melyekkel megjeleníthették a holokauszt eseményeit, biztosítva az erről szóló diszkusszív mezőt a mindennapi emberek számára. Ilyen módszernek tekintik Véri Dániel<sup>13</sup> például a kiállítások tágabb történeti keretbe helyezését, vagyis azt, hogy egy hosszabb narratívában (az első világháborútól az 1960-as évekig) helyet kaphatott a holokauszt mint szekció. Ezen túl a művek stílusának formálódásával, például az absztraktabb műalkotások megjelenésével olyan munkák bukkanhattak fel, amelyek bár a zsidók tapasztalatát továbbra sem hangsúlyozták, azonban egyszer-egyszer lehetőséget adtak az áldozati narratíva artikulálására. Az idő múlásával pedig olyan pályázó zsidó művészek munkái is teret nyerhettek a nyilvánosságban, akiknek érzelmi kapcsolódása is volt a holokauszthoz.

A tárgyi alkotások mellett ehhez a témakörhöz kapcsolódnak az irodalmi művek is. Az emlékezés lehetőségeit a kommunista időszakban ezek a munkák is segítenek megérteni, hiszen többletjelentéssel bírnak. A kötet vitatja, hogy a magyar holokauszt reprezentációja hiányzott volna a közbeszédből, ezt pedig Richard S.

12 == Az újonnan kiállított darab a „Kígyós figura” címet kapta, és antifasiszta szoborként prezentálták, az álságos kígyó (vagyis a rossz fasiszták) elleni erős, hősi (antifasiszta) férfi küzdelmeként.

13 == Véri, 2022: 175–206.

Esbenshade<sup>14</sup> az 1956 és 1969 között megjelent regények elemzésével támasztja alá. Az alkotások nem a zsidó áldozati perspektívából íródtak, ám az alkalmazott írói kelléktár – egy olyan társadalomtörténeti kontextusban, ahol már zsidók egyéni tapasztalatát megjelenítő tanúvallomásaival is lehetett találkozni a náci bűnösök elleni perekben<sup>15</sup> – fel-felcsillantott ilyen jellegű dilemmákat, gondolatelemeket. A kiállításokon alkalmazott hosszított időtengelyhez hasonlóan itt is egy sokkal hosszabb korszak részeként ábrázolták a náci népirtást, ezzel nem a zsidó tragédiát állítva a középpontba, hanem a nemzet szenvedését, aminek „csak” egyetlen pontja a holokauszt. Ezzel rezonáló narrációs stratégia volt a mű zsidó szereplője származását titkoló magatartásának ábrázolása vagy ennek az identitásnak a mellékszereplőkre ruházása. Így bár úgy tűnhet, mintha a cselekménysorozat „zsidótlánítás”-on ment volna keresztül, a zsidó karakterek és a holokauszt cselekményeinek egy-egy szálon való beemelése megjelenítette ennek az eseménynek a tragikumát, és lehetőséget teremtett a párbeszédre. A vizsgált regényekben kivétel nélkül megjelenítik a bűntudat és a felelősség dilemmáit, melyek szintén fontos morális kérdéseket implikáltak, s elérték, hogy a holokauszt emlékezete megjelenjen a magyar társadalomban.

Az utolsó tartalmi egység a kommunista médiában megjelent sajtótermékek vizsgálatával foglalkozik. Ezekben a tanulmányokban a művek kiadási körülményeit, az írásgyakorlatot, a retorikai kifejezésmódot és a társadalmi fogadtatást vizsgálva mutatják be a kutatók, hogy a holokauszt sajátos, az antifasiszta narratívába illeszkedő demonstrálása hogyan volt jelen és hogyan teremtette meg a különböző emlékezeti síkok egymás mellett létezését. Az írásmódszerek közül már láttunk példát az (ön)cenzúra, a fogalmazásból adódó jelentésmódosulás, a karakterekre való áthárítás vagy a zsidó jelenlét hiányának tárgyalására. Ezeken túl még az olvasóközönség megszólítása az a módszer, melynek érdemes áttekinteni a társadalomra kifejtett hatását.

Alexander Walther tanulmányában Heinz Knobloch német író és újságíró publicisztikai munkáinak elemzésén keresztül fejti ki, hogy az írás ezen gyakorlata, mellyel az olvasókat szólítják meg, hogyan volt képes az állami nyomás mögül az érdeklődők igényeit kielégíteni és a zsidókat ért atrocitásokról szóló diskurzust fenntartani. Knobloch a zsidó orvosoknak a német társadalomban betöltött szerepét hangsúlyozva, indirekt módon indított el dialógust az írás és a korabeli olvasók között. Gondolatmenetével az embereket a zsidó szomszédaikkal, ismerőseikkel való kapcsolatuk felidézésére sarkallta. Ezzel pedig rávilágított a háborút követő időszakban a zsidó közösség hiányára, és az embereket ennek a folyamatnak az értékelésére készítette, olykor saját felelősségük kérdését feszegetve ezzel.

Ahogy azt a kötet bevezetőjében is megemlítik a szerkesztők, az itt is tárgyalt tartalmi egységek felosztását a nyilvánosság főbb terei determinálták, melyek

14 == Esbenshade, 2022: 207–228.

15 == Ennek igazi fordulópontját az 1961-es Eichmann-per jelentette.

átfedik és kiegészítik egymást. Így azt mondhatjuk, hogy a könyv a kelet-európai térségek keresztmetszetében, a nyilvánosság ezen perspektíváiból rombolja le és teszi transzparenssé a holokauszt emlékezetével szemben támasztott előítéleteket.

A nyilvánosság sokszínű szálakra bomlása, ahogyan azt a kötet szerzői is kiemelik, alátámasztják a „többirányú emlékezet” elméletét, vagyis hogy ezek az írások nem egymás versenytársai és nem egymást elnyomó elemek, hanem a múlt együttes konstrukciója. Ezt a komplexitást remekül hangsúlyozza a könyv műfaji választása, hiszen szerkesztett kötet révén több szerző, több megközelítéssel dolgozik, más-más területeket, eltérő országokat vizsgálva. Így összességében a kötet rámutat azokra az ismétlődő sémákra, melyekkel bizonyítja saját tételét, és ezzel nemcsak újszerű perspektívát ad az emlékezetkutatáshoz, hanem ösztönzi az olvasókat, hogy értékeljék át az 1945 utáni korszak főbb ismérveit, dilemmáit. A szakmai közönség számára tehát ez teljesen új kutatási irányokat jelez, és ezzel együtt a hétköznapi olvasó számára is fontos mondanivalóval bír. Rávilágít arra, hogy a világra és ezzel együtt a múlt eseményeire is komplexen kell tekinteni, kérdezni kell, és akár megkérdőjelezni. Így nagyobb esély nyílik megérteni a világ összetett működésének egy-egy szeletét.

A kötet több fajta forrást felhasználva eredményesen és izgalmasan adja át a társadalmi, politikai és fogalmi kontextust, ezáltal mindenki számára érdekessé és érthetővé válhat ez a történelmi időszak. Sajnos azonban, sokszor a lábjegyzetekbe szorul annak a fontos tévhitnek a tárgyalása, ami a zsidó szemtanúkat övezte ebben a közvetlen háborút követő időszakban. A felhasznált anyagok kapcsán is érezhető, illetve maguk a szerkesztők is kimondják, hogy a kötet erősen beleillik a „hallgatás mítoszának”<sup>16</sup> megtöréséhez kapcsolódó irányvonalba, hiszen több tanulmányban említett publicisztikai forrás is túlélőkkel készült interjúrészleteket tartalmaz vagy arra épít. Az olvasókat azonban érdemes lett volna szembesíteni a szövegtesten belül is azokkal a dilemmákkal, amelyeket a zsidók vallomásai nyilvánosságban való felhasználásának nehézségei jelentettek az 1945-öt követő időszakban. Annak ellenére, hogy a túlélők részéről indultak kezdeményezések, hogy artikulálják a történeteket, ezeknek az érvényességéről sokáig vita folyt. Ennek kiemelését azért tartom fontosnak, mert az ilyen, alulról érkező tanúságtételek, kezdeményezések is hozzájárultak a téma kibontásához és felszínre töréséhez, kezdetben csak a zsidó közösségeken belül, majd a többségi társadalomban is.<sup>17</sup>

16 = = Laura Jockusch nagy horderejű munkája alapján világos, hogy a hallgatás elsődleges oka a vészidőszak szörnyűségeinek viszonylag kései kibeszélése, köztudatba kerülése volt. Jockusch, 2012.

17 = = Ilyen volt például Magyarországon a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) sokszínű feladatai közül a dokumentációk készítése. Ennek során a haláltáborokból visszatérő túlélőkkel készítették interjúkat, melyek alapvető funkciója volt az események megörökítése. Lásd részletesebben Horváth, 1997.

Kritikaként róható fel, hogy noha a kötet szerzői meggyőzően érvelnek mellett, hogy a szocializmusban ugyan korlátozottan, de volt lehetőség megjeleníteni a holokausztot és a zsidó áldozati csoportot, azonban eközben ennek negatív tónusa gyakran háttérbe szorul. Arról, hogy bár öröme ad okot a tolerancia, amely jelen volt az állam részéről a megemlékezéseken, a zsidó túlélők és áldozatok számára a téma kezelése továbbra is óriási szabadságdeficitet jelentett. Korlátozták a megfogalmazás és a kifejezőmód lehetőségeit, ezzel továbbra is megfosztva a zsidóságot bizonyos szabadságjogoktól. Természetesen ez a nézet nem hiányzik a könyvből, mivel részletesen beszámolnak a holokauszt emlékkutatási perspektíváiról, de ez kötet főszövegében kevésbé érzékelhető.

Összességében a *Growing in the Shadow of Antifascism* a holokauszt emlékezetkutatásában egy izgalmas, úttörő nézőpontokat nyújtó kötet. Amellett, hogy a széles körű forrásválasztás és a többszerzős kötetkoncepció összetett képet tár az olvasók elé, nemcsak kész formulákat adnak a kezünkbe, hanem kérdéseket hagynak nyitva számunkra, ezzel is sarkallva mindenkit a további gondolkodásra, esetleg kutatásra. Például: a gender, a forrásanyag, a nemzetiség vagy a tanúságtevő témaköre olyan kategóriák, amelyek differenciálják a tapasztalást, és amelyekről szó esik a kötetben. Ez a könyv tökéletes olvasmányként szolgálhat azok számára, akik szeretnének árnyaltabb képet nyerni a második világháborút követő kelet-európai zsidóság és azon belül a magyar zsidóság múltidézési, újrakezdési és kooperációs lehetőségeiről a nyilvánosságban.

=== Hivatkozott irodalom ===

*Értelmező szótár*, 1979

*A magyar nyelv értelmező szótára*. 2. kötet. Főszerkesztő: Bárczi Géza és Országh László. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 377–378.

Bohus, 2022

Bohus, Kata: Parallel Memories? Public Memorialization of the Antifascist Struggle and Martyr Memorial Services in the Hungarian Jewish Community during Early Communism. In *Growing in the Shadow of Antifascism*. (*Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*). Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 87–108.

Bohus–Hallama–Stach, 2022

Bohus, Kata – Hallama, Peter – Stach, Stephan: Introduction. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist*



*Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 1–18.

Esbenshade, 2022

Esbenshade, Richard S.: Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 207–228.

Hallama, 2022

Hallama, Peter: A Great Civic and Scientific Duty of Our Historiography: Czech Historians and the Holocaust in the 1970s and 1980s. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 39–62.

Horváth, 1997

Horváth Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága [sic!] (ДЕГОВ) története. *MAKOR (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek)*, I. SZ. 1–63.

Jockusch, 2012

Jockusch, Laura: *Collect and record!: Jewish holocaust documentation in early postwar Europe*. Oxford University Press, New York.

Person–Żółkiewska, 2022

Person, Katarzyna – Żółkiewska, Agnieszka: Edition of Documents from the Ringelblum Archive (the Underground Archive of the Warsaw Ghetto) in Stalinist Poland. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York, 21–37.

Véri, 2022

Véri, Dániel: Commissioned Memory: Official Representations of the Holocaust in Hungarian Art (1955–1965). In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 175–206.

Weizman, 2022

Weizman, Yechiel: Memory Incarnate: Jewish Sites in Communist Poland and the Perception of the Shoah. In *Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach. Central European University Press, Budapest – Vienna – New York. 129–152.

Zombory, 2016

Zombory Máté: Conceptions of the catastrophe: discourses on the past before the rise of Holocaust memory. *Holocaust Studies*, 1–2. sz. 176–198.

### ***Kulcsszavak***

=====

*holokauszt, zsidóság, történeti emlékezet,  
könyvismertetés*

# = **A (seemingly) customisable past =**

/// A BOOKREVIEW ON

***Growing in the Shadow of Antifascism – Remembering  
the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe***  
**Edited by Kata Bohus, Peter Hallama and Stephan Stach**

Central European University Press, Budapest–Vienna–New York, 2022. p. 327

When it comes to researching the memory of the Holocaust in Eastern Europe, we have preconceptions deriving from and about postwar Soviet communism and socialism. Based on the values of the satellite states, the communist and socialist governments highlighted the prominence of communist heroes and the marginalization of Jewish suffering that did not fit into this narrative, replacing the latter with the image of the victimization of an entire nation. The book refutes this interpretation. This review shows that the book provides a complex picture of what remembrance was like in communist countries based on transnational analyses, multiple perspectives and different types of sources and witnesses. Using various spaces of the public sphere, the authors show that within the framework of the communist system, different ways of reaching out to members of society to commemorate the Holocaust and Jewish victimhood were possible. This review reflects that although the authors' ground-breaking approach nuances the possibilities for recalling and revisiting the past in socialism and points to a new direction in the research of Holocaust memory, it somewhat overshadows the limited possibilities Jewish witnessing had in the immediate postwar period. By not confronting readers more directly and explicitly with the difficulties of Jewish witnessing, the book lacks an emphasis on the loss of freedom experienced by the those remembering behind the 'shadow'.